

Zərif ruh, üsyankar düşüncə

"Arazın adı bizim ədəbiyyat tariximizdə, intellektual cəmiyyətimizin xəritəsində, qolbilmizdə mütləq parlaq bir səhifə kimi qalacaq. Çünki Araz maraqlı, mənan zəngin insan idi. Düşünən, iztirab çəkəni bacaran adam idi. Yumor hissi onun həyatda müvazinətini saxlamağa kömək edən inco mədəni silahı idi. Dərinlikdə - üsyankar idi! Onun həyatı da, yaradıcılığı da, dostluğu da, insanlığı da çoxlarımıza ibrət olmalıdır. Araz əsl şəxsiyyət idi - son dərəcə həssas, işıqlı şəxsiyyət".

Filologiya elmləri doktoru, professor Gülrux Əlibəylinin bu sözləri yaxınlarda 90 illik yubileyi qeyd olunan filologiya elmləri doktoru, Əməkdar elm xadimi, ədəbiyyatşünas, tənqidçi və ensiklopedist alim Araz Dadaşzadənin obrazını, onun şəxsiyyətinin miqyasını qismən də olsa təsvir etməyə imkan yaradır. Araz Dadaşzadəni anlamaq üçün faktları sadalamaq kifayət etmir; onun düşüncə tərzini, mədəni enerjisini, yaşadığı dövrə qurduğu canlı əlaqəni duymaq lazımdır.

Akademik Məmməd Arifin və ilk qadın alimlərimizdən olan Zümrüd Axundovanın ailəsində dünyaya göz açan Araz Dadaşzadə erkən yaşlarından zəngin mütaliəsi ilə seçilirdi. Musiqi, ədəbiyyat, teatr, kino, təsviri sənət, şahmat - bütün bunlar onun dünyaduyumunun ayrılmaz tərkib hissələri idi.

A.Dadaşzadə ilk təhsilini Konservatoriya nəzdində musiqi məktəbində almışdı. O, burada sonralar ədəbiyyatımızın, mədəniyyətimizin görkəmli nümayəndələri kimi tanınacaq Xeyyam Mirzəzadə, Emin Sabitoğlu, Anar, Yusif və Vəqif Səmədoğlular, eləcə də digərləri ilə birlikdə oxumuşdu. Əlamətdar haldır ki, onların hamısı ana dilimizdə təhsil almırdı və bu gerçəklik həmin uşaqların valideynlərinin milli əqidə və vətəndaşlıq hisslərindən, habelə ətəfəfə tügen edən ruslaşdırma siyasətinə qarşı daxili etirazından doğurdu. 7 saylı məktəbdə təhsilini davam etdirən A.Dadaşzadə burada Arif Babayev, Altay Zahidov, Valid Sənani, Ağası Hacıyev kimi az sonra özlərini Azərbaycanın tanınmış şəxsləri qismində təsdiq edən gənclərlə tanış olub dostlaşdı.

Analitik təfəkkürə malik Araz 1952-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin fəlsəfə fakültəsinə qəbul olundu. Bir il sonra bu fakültə qapandı və A.Dadaşzadə təhsilini tarix fakültəsində davam etdirməli oldu. Tarixçi kimi qazandığı biliklər sonralar filologiya sahəsinə seçən tədqiqatçı üçün ədəbiyyatı daha dərinlən anlamaq və geniş ictimai-siyasi müstəvidə təhlil etməkdə əvəzəlməz bir dayaq oldu.

Araz Dadaşzadə yaradıcılığının iki əsas qütbü vardı: ədəbiyyat tarixi və müasir ədəbi proses. O, bir tərəfdən XVIII əsr Azərbaycan poeziyasının dərinliklərinə enir, digər tərəfdən əlini yaşadığı dövrün nəbzində saxlamağa çalışırdı. Onun araşdırmalarında tarixlə bu gün üzü şəklində uzlaşırdı.

Tədqiqatlarının mərkəzində əsasən Molla Pənah Vəqif dayanırdı. Vəqifə həsr etdiyi monoqrafiyalarda və çoxsaylı məqalələrdə onu elmi mütəhəssis "vəqifşünaslığın saqlıq əlçatılmazı" (Abbas Zamanov) kimi tanıtdırdı. O, Vəqif poeziyasını yalnız poetik mətn kimi deyil, XVIII əsr insanının düşüncə tərzinin, ictimai mühitinin və zamanın ruhunun ifadəsi kimi şərh edirdi.

Tədqiqatçının mövzuya yanaşma tərzini təhlil edən Cavanşir Yusifli belə bir fikiri ortaya qoymuşdu: "Vəqif, missiyanı etibarı ilə köhnə şeirin, köhnə ifadə tərzinin

manerasının dəyişməsi, mücərrəd hisslərin və duyğuların donunun açılması, bədii sistemə həyat aşılması ilə müşğul olurdu... Şairin novator təfəkkürünü araşdırmaq bezi tədqiqatçıların xüsusi Vəqif realizminə həsr etdiyi məqalə və monoqrafiyalarda, təəssüf ki, şairin obrazı yoxdur. Araz Dadaşzadə bu incelikləri bildiyi üçün araşdırmanın yönünü düzgün istiqamətləndirməyə çalışırdı. Bu yanaşmada böyük bir mədəniyyət, geniş tədqiqatçı dünyagörüşü, cəmiyyətimizdə mədəni inco meqamlarını fəhm etmə ustalığı birlişirdi".

A.Dadaşzadənin elmi araşdırmaları tarixi fonun parlaq təsviri ilə seçilirdi. Rəhman Bədəlovun müşahidəsinə görə, Araz oxuyanda həmişə təvəccübünə bənzər, necə zaman məsafəsini dəf edir: alim XVIII əsr insanları haqqında elə danışır, sanki şəxsən tanıdığı, mübahisəyə gire biləcəyi adamlardan söz açırdı.



Ən əsası da o idi ki, A.Dadaşzadə bütün bir yüzilliyin - XVIII əsrin Azərbaycan ictimai-ədəbi fikir tarixində yerini müəyyənləşdirdi. "...erudisiyasının köməyi ilə ədəbiyyat tarixindəki prosesualıq keyfiyyətini bərpa edirdi" (C.Yusifli).

Araz Dadaşzadənin fəaliyyətinin digər böyük zirvəsi Azərbaycan Ensiklopediyası ilə bağlıdır. O, hələ 60-cı illərdə Azərbaycan Ensiklopediyasının ilk redaksiya heyəti təşkil olunarkən, baş redaktor Rəşad Rza tərəfindən Ədəbiyyat, dil və inco-sənət redaksiyasına müdir kimi dəvət olundu. İlk ensiklopediyamızın birinci cildinin işıq üzü görməsində onun da payı vardır. Təəssüf, həmin unikal nəşrin növbəti cildləri müəyyən səbəblərə görə çap olunmadı, birinci cild isə məzmununda buraxılan "səhvlər"ə görə kənara qoyuldu və arada uzun müddət sürən durgunluq yarandı. Nəhayət, 1976-cı ildə ensiklopediyanın yeni redaksiya heyəti təsis olundu və A.Dadaşzadə bu dəfə həmin nəşrin baş redaktorunun birinci müavini vəzifəsinə təyin edildi. Milli təəssübü hissi güclü olan alim Azərbaycan Ensiklopediyasının nəşrinin yubanmasından çox narahat olur, Sovet İttifaqının digər xalqlarının bu işdə bizdən irəli gətməsi ona ağır gəlirdi. Odu ki, A.Dadaşzadə bütün enerjisini ensiklopedik nəşrin hazırlanmasına həsr etdi və bir müddət sonra Azərbaycan xalqının tarixində ilk dəfə olaraq 10 cildlik milli universal ensiklopediya oxucuların ixtiyarına verildi. Bu tarixi hadisə ilə bağlı Araz müəllimin qürur aşılannmış sözləri necə də səciyyəvidir: "Ensiklopediyanın nəşri

həm də Azərbaycan dilinin təntənəsidir; bu, həmin dilin elmin və texnikanın ən mürəkkəb, ən yeni sahələri haqqında bütün informasiyanı ifadə etməyə, ən inco mənə çalarlarını dəqiq şəkildə çatdırmağa qadir olduğunu bir daha təsdiqləyirdi".

Amma əvvəlcə Ensiklopediya baş redaktorunun birinci müavini, daha sonra isə baş redaktor vəzifəsində gəcə-gündüz çalışan, çox ağır bir zəhmətə qatılan Araz Dadaşzadə sağlamlığını tükəndirdi. Xalqımız öz tarixində ilk milli ensiklopediya əldə etsə də, bu nəşr faktiki olaraq rəhbərlik edən şəxs ağır xəstəlik "qazandı".

Ensiklopedik təfəkkürə malik A.Dadaşzadə yalnız elmi işlə kifayətlənmirdi. Yazıçı Elçin onu "dahi oxucu" adlandırdı. O, həm də həssas dinləyici və tamaşaçı idi. O, simfonik konsertlər, teatr tamaşaları, filmlər, sərgilər - mədəni həyatın bütün hadisələrini diqqət mərkəzində saxlayar və refleksiyaya məruz qoyardı.

A.Dadaşzadə "altmışıncılar" adlanan nəslin Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı üzrə ən parlaq nümayəndələrindən biri olmuşdu. SSRİ kimi nəhəng bir dövləti uzun müddət idarə etmiş qəddar Stalin rejimi ləxələtdən sonra mütorəqqi sovet gənclərinin, ilk növbədə də ziyalıların sürür və qelbində cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı böyük ideyalar, gələcəyə müəyyən ümidlər, rəşeyim halında olsa da, kök salmışdı. Həmin əhvali-ruhiyyənin bezi cizgiləri Dadaşzadənin ötən əsrin 50-ci illərində ikinci və 60-cı illərinin birinci yarısında yazdığı əsər və məqalələrdə, məruzə və çıxışlarında özünü müəyyən dərəcədə

göstərir. Lakin tarixi-siyasi hadisələrin gedişatı yeni yaranan kövrək ümidlərin üzərindən xətt çəkdi.

A.Dadaşzadə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı elmini dəfələrlə respublikamızda, mötəbər konfrans və simpoziumlarda təmsil edərək, məzmunlu məruzələr müəllifi kimi yadda qalmışdır. O, bir neçə dəfə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının qurultaylarında da ədəbiyyatımızın ayrı-ayrı problemlərinə toxunan məruzələri etmişdir. Qayğıkeş və diqqətçil bir insan kimi Araz müəllim elmi kadrların yetişdirilməsinə xüsusi diqqət verirdi. Onun rəhbərliyi ilə gənc tədqiqatçılar ciddi elmi axtarırlar aparır, müvafiq mövzular üzərində çalışaraq dissertasiya işlərini müdafiə edirdilər. Rəhman Bədəlovun etirafı da səciyyəvidir: "Araz olmasaydı, mən nə alim olardım, nə də dünya haqqında bezi dayaz fikirlərimdən ayrılardım..."

Araz Dadaşzadə sözünə və əməlinə sadıq bir ziyalı idi, köməyə ehtiyacı olan adamlara yardım əli uzadardı. Cabir Novruz yazırdı: "Araz haqsızlığa, nadanlığa dərhal reaksiya verirdi. Ən çətin vaxtlarda daxili zənginliyini hər cür həmlələrə qala elinə qılnc alıb qoruyardı. Həyatı boyu heç kəsə balaca da olsa, yamanlıq etməmiş, bir bəd əməl işləməmişdi. Mənə elə gəlirdi ki, o, insanlar içində ayrı planetdən düşmüşdü".

Atamız Arazın uğurlarının təməlinə duran başlıca amil ailədəki xoş iqlim idi. Həmin iqlimi anamız Aida xanım yaradırdı. Böyük riyaziyyatçı Zəhid Xəlilovun bacısı olan Aida xanım "Füzulinin təbii-elmi görüşləri" kimi maraqlı mövzuda dissertasiya müdafiə etmişdir. Elmi uğurlarına baxmayaraq, Aida xanım həyatının əsas hissəsini ailəyə həsr etdi: məişət qayğılarını üzərinə götürdü, həyat yoldaşına, bizə - anamız bizim ən əsas müəllimimiz idi - əsl dayaq oldu.

İş elə gətirdi ki, Araz Dadaşzadə nə SSRİ-nin süqutunu və Azərbaycanın yenidən müstəqillik qazanmasını (bu, onun ən ümdə arzusu idi!), nə birinci Qarabağ müharibəsini və torpaqlarımızın 20 faizinin işğalını, nəhayət, 2020-2023-cü illərdə özəli Vətən ərazimizin şanlı əsgərlərimiz tərəfindən yad, düşmən ünsürlərdən tamamilə təmizlənməsini görə bildi. Əgər böyük tarixi qələbə ilə bitən İkinci Qarabağ savaşının nəticələri haqqında məlumatı olmasaydı, sonsuz qürur hissi keçirirdi. Lakin o, 1990-cı ildə Qanlı Yanvar və Azərbaycan xalqının başına gətirilən müsibətlərin şahidi oldu və bu, onun təqəddir düşmüş xəstə vücuduna vurulan ölümcül bir zərbə idi. Həmin hadisədən cəmi bir neçə ay sonra Araz Dadaşzadə həyatla vıdalaşdı.

Atamızın ölümündən az qala dörd onillik ötsə də, həmin vaxtdan etibarən çox sular axıb getsə də, bizim hələ də onun müdrik fikirlərinə, məsləhətlərinə ehtiyacımız vardır. Onu da əlavə edək ki, öz yazımız da az deyil və ömrümüzün elə çətin dayaq ki, digərlərinə məsləhət verə bilərik.

Jan-Pol Sartr vaxtilə belə bir fikir söyləmişdi: "Həyatın mənası yoxdur, ona görə də mən özüm həmin mənanı yaratmaq məcburiyyətindəyəm!" Bəli, Araz Dadaşzadə heç nədən mənə yaratmağı bacaran nadir şəxsiyyətlərdən idi və bu mənə xalqa, insanlara, elmətimizə və mədəniyyətimizə təmənnəsiz xidmət üzərində qurulmuşdu. O, təəssüf ki, sıralarımızı yaşı heç 55-ə çatmamış tərk etdi. Yaşasaydı, bu il yanvarın 30-da doxsan yaşı tamam olacaqdı...

Aqşin DADAŞZADƏ,
Zümrüd DADAŞZADƏ